

НЕМАЊИЋКИ УСПОН НА КРАЉЕВСТВО У СВЕТОСТИ ДИПЛОМАТИЧКИХ И ДИПЛОМАТСКИХ СВЕДОЧАНСТАВА*

НЕБОЈША ПОРЧИЋ

А п с т р а к т. – Рад истражује схватање краљевске титуле код српских владара из династије Немањића, на основу сведочанстава која о томе пружају дипломатичке форме њихових докумената и њихова дипломатска делатност. Анализа извора показује да је добијање краљевске титуле за немањићку средину значило успон у идеалној хијерархији земаљских власти који је омогућавао испољавање пуног суверенитета у владарској репрезентацији, али и искорак из оквира политичке идеологије својствене византијском свету у политичко-идеолошки склоп западног хришћанства. Пошто Немањићи нису показали спремност да у потпуности раскину са византијским обрасцима, репрезентативна слика српског краља претворила се у особену мешавину византијских и западних узора.

Кључне речи: Србија, средњи век, Стефан Немањић, краљевство, владарска репрезентација, владарска идеологија, владарски документи, Византија, папство, западно хришћанство

Пре 800 година, након што је више од две деценије владао српском државом као велики жупан, Стефан Немањић је понео краљевску титулу. У политичко-идеолошком амбијенту средњовековне Европе, којем је главни печат давало схватање о сакрализованом хијерархији земаљских власти устројених у монархијском облику, један такав чин представљао је поуздан знак свесног настојања да се у земаљском поретку заузме битно

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

другачије, узвишеније место. Међутим, у Стефановом случају две додатне околности дају основа за тврдњу да је уз свесно настојање постојала и пажљива промишљеност. Прво, колико је познато, српском успону на краљевство није претходио никакав нагли пораст Стефанове моћи и угледа или територијалног обима његове власти који би послужио као очигледан повод, оправдање или подстицај за такав потез. Друго, Србија Стефановог доба била је земља на граници између два огранка средњовековне хришћанске цивилизације – западног, католичког, чији је духовни предводник био римски папа, и источног, православног, чије је средиште било Византијско царство. Мада аутохтоног порекла, Стефанова првобитна великожупанска титула – коју је пре њега носио и његов отац, родоначелник немањићке династије Стефан Немања – била је интегрисана у византијски хијерархијски систем кроз политичку подређеност великог жупана византијском цару као баштинику универзалне власти христијанизованих римских императора.¹ С друге стране, новостечена титула краља одражавала је идеју суверености без универзалних претензија, која је поникла у таласима раносредњовековне политичке фрагментације западних делова Римске империје, проналазећи своју копчу са хришћанском универзалношћу у духовном покровитељству које је над краљевским суверенитетом имало папство.²

Успон Стефана Немањића на краљевство може се, дакле, посматрати као непосредна практична демонстрација владарске идеологије која је подразумевала не само вертикални него и латерални помак – удаљавање од схватања о поретку и улогама земаљских власти која су негована у Византији и приближавање схватањима која су у том погледу развијана на простору хришћанског Запада. Нажалост, то непосредно практично иска-

1 За основне напомене о византијском схватању хијерархије владара v. G. Ostrogorsky, *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, *The Slavonic and East European Review* XXXV/83 (London 1956) 1–14 (= Г. Острогорски, *Византијски цар и свейски хијерархијски поредок*, Исти, Сабрана дела V: О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 263–277), и Исти, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137. Уп. такође Н. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantine*, Presses Universitaires de France, 1975 (= Е. Арвелер, *Политичка идеологија Византијског царства*, Београд 1988), посебно стр. 46–59, као и новији осврт на то дело: Р. Magdalino, *Forty Years On: The Political Ideology of the Byzantine Empire*, *BMGS* 40/1 (2016) 17–26, са упутницама на у међувремену објављене прилоге.

2 О схватањима краљевске власти у средњовековном западном хришћанству v. J. Caning, *A History of Medieval Political Thought, 300–1450*, London – New York 1996, посебно 44–59, 67–110; F. Oakley, *Kingship. The Politics of Enchantment*, Blackwell Publishing, 2006, 87–131; Idem, *The Emergence of Western Political Thought in the Latin Middle Ages. Vol. 2: The Mortgage of the Past: Reshaping the Ancient Political Inheritance (1050–1300)*, New Haven – London 2012, 15–41, 160–184; *The Cambridge History of Medieval Political Thought, c. 350 – c. 1450*, ed. J. H. Burns, Cambridge University Press, 2008, 211–251, 277–305, 341–352.

живање није у сачуваном изворном фонду пропраћено неким једнако непосредним сведочанством које би свеобухватно приказало сложену природу Стефановог чина. Ипак, показатељи да су он и његови наследници на немањићком краљевском престолу били свесни различитих аспеката своје владарске титуле могу се наћи у расположивим остацима њихове владарске репрезентације – скупа текстуалних и визуелних чинилаца чијим је посредством владар настојао да створи представу о себи, како у очима својих поданика тако и пред другим властодршцима. Посебно значајно стециште тих чинилаца били су владарски документи, то јест, оно што се данас у типологији извора за историју средњег века назива дипломатичком грађом владарског порекла. Поред тога што су нудили широк простор за исказивање оба основна вида репрезентације – текстуалног и визуелног – владарски документи у овом погледу имају нарочит значај јер је управо у њима, као средствима вршења власти, репрезентација долазила у најтешњу везу са самим чином владања, одражавајући на тај начин спој идеологије и праксе кроз који је замисао о успону на краљевство преточена у стварно узимање краљевске титуле.

Мада су репрезентативни садржаји начелно могли да се појаве и на другим местима у документу, као тежишна подручја њиховог испољавања истичу се интитулација, текстуална формула којом је издавач документа представљао сам себе, и печат и потпис, који су, као средства аутентификације, служили да потврде да документ заиста потиче од наведеног издавача. Разматрањем појавних облика ових чинилаца пре и после успона на краљевство, а онда и њиховог развоја током краљевског раздобља, може се доћи до низа података о томе шта је за немањићке владаре и њихово окружење значило постати и бити краљ. Нажалост, на домете овог приступа у српском случају негативно се одражава сразмерна малобројност расположивих владарских докумената – из дугачког раздобља током којег су немањићи владари носили краљевску титулу (1217–1345), сачувано је свега око 130 дипломатичких јединица, при чему је више од половине њих концентрисано у последњих 25 година, док могућности за истраживачки веома значајну компарацију са великожупанским раздобљем, драстично ограничава околност да сачуваних великожупанских докумената има само шест. Слика је још неповољнија ако се узме у обзир да више од половине расположивих јединица није сачувано у оригиналу, што спречава да се оствари увид у оне чиниоце репрезентације који спадају у спољашња дипломатичка обележја.³

3 За преглед сачуваних докумената великожупанског и краљевског раздобља са подацима о дипломатичком статусу вид. Н. Порчић, *Дипломајички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2012, 390–393.

Ограничења, али и могућност да се дође до опипљивих резултата, излазе на видело већ при разматрању одраза краљевског статуса на немањинским печатима. Од српских великих жупана сачувани су отисци три печатна типара – два који се приписују родоначелнику династије Стефану Немањи и један који припада самом Стефану Немањићу. Оба Немањина типара сачувани су као отисци на металу – олову и, у једном случају, злату – при чему код једног цело печатно поље са обе стране испуњава идентификациони натпис на грчком језику, док је код другог натпис (поново грчки) ограничен на аверсну страну, а реверс заузима представа светог Стефана са одговарајућом легендом.⁴ Без обзира на разлике у погледу материјала и текстуалних и ликовних решења, оба типара чврсто стоје у оквирима оновремене византијске сигилографске праксе, где одговарају печатима чиновника и припадника истакнутих породица.⁵ Једино обележје које се може сматрати владарским јесте употреба злата као материјала за израду једног од примерака, али ту је реч о особеном случају печата постављеног на повељу о оснивању српског светогорског манастира Хиландара – њу је Немања издао пошто се повукао с власти и настанио као монах на Светој Гори, имајући пред собом примере докумената које је за исти манастир издао византијски цар Алексије III, оверене управо златним царским печатима.⁶ Трећи великожупански типар забележен је у годинама непосредно уочи успона Стефана Немањића на краљевство. За разлику од претходна два, он је сачуван као отисак у воску, главном материјалу за израду печата у западној сигилографској пракси. Нажалост, тај једини расположиви отисак тако је тешко оштећен да је немогуће поуздано утврдити каква су текстуална и ликовна решења била примењена на њему, али ни постојеће стање ни досад изношене претпоставке не упућују на присуство препознатљивих чинилаца владарске репрезентације.⁷

4 Познате Немањине печате приказао је на једном месту Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина XIII (2002) 245–254. Уп. такође С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 38, са упутницама на старију литературу.

5 Уп. каталог преко 1000 византијских печата 12. века доступан на интернет сајту истраживачког центра Дамбартон Оукс (https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals#b_start=0&c4=12th, консултовано: 20. децембра 2017). Значајно је запазити да су печате истог типа имала и Немањина браћа Страцимир и Мирослав, који су под његовом врховном влашћу управљали одређеним већим деловима српске државе (Р. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* XX (1965) 277–280; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Стрцимира*, *Нумизматичар* VI (1983) 131–133).

6 *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, edd. М. Živojinović, Ch. Giros, V. Kravari, *Archives de l'Atos* XX, Paris 1995, 110–117, № 4, 5. Најновије издање Немањиног документа доноси В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника I*, Београд 2011, 67–69.

7 Најновији осврт на овај печат са упутима на старију литературу и снимцима: Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017, 133, 135 и табла 4.

Насупрот томе, за најстарији сачувани краљевски печат, једнострано воштани примерак причвршћен на документу који је 1234. године издао Стефанов син и први наследник, краљ Радослав, може се поуздано утврдити да приказује владарску фигуру на престолу са инсигнијама власти и натписом по ободу.⁸ Иако скромне величине (пречник печатног отиска је око 28 mm), Радослављев печат се материјалом и представом очигледно уклапа у сигилографску праксу западних краљева. То још више важи за печат са документа који је само неколико година касније издао наредни српски краљ, Радослављев брат Владислав. На овом двостраном воштаном печату, насталом око две деценије након немањићког успона на краљевство, јавља се најуобичајенија комбинација ликовних представа са владарских печата средњовековног хришћанског Запада – са аверсне стране владар на престолу, а са реверсне ратник на коњу.⁹ Остала својства, као што су употреба воска, натписи који теку у круг по ободу печатне представе, па и величина отиска (пречник 55 mm), такође стоје у потпуном складу са печатима тадашњих западних носилаца краљевске титуле.

Почев од Владислава, присуство западног типа великог воштаног владарског печата може се пратити код немањићких краљева готово до тренутка када је краљ Стефан Душан, чукунунук Стефана Немањића, одлучио да краљевску титулу замени царском – последњи пример употребе таквог печата среће се на документу с краја октобра 1345, мање од пола године пре него што ће Душан понети царску круну.¹⁰ Оваквом сталношћу и хронолошким опсегом употребе, они очигледно одражавају опредељење немањићких краљева да у овом виду владарске репрезентације следе западне узор. Међутим, то опредељење није било искључиво, јер се почев од владавине Радослављевог и Владислављевог брата Уроша (1243–1276) на документима краљева из династије Немањића наилази и на већи број металних печата. Постављање таквих печата на посебно значајне документе није било непознато западним краљевима – довољно је сетити се, Србији у сваком погледу блиског примера, Златне буле угарског краља Андрије II из 1222. године, документа чији назив и потиче од металног печата, буле, којим је био оверен. Па ипак, сачуване буле немањићких краљева – увек златне (позлаћене) – по избору ликовних представа јасно одударају

8 Печатна представа је с временом значајно изгубила на рељефности, тако да се њене појединости (укључујући садржину натписа) не разазнају – Н. Порчић, *Документи*, 139 и табла 8.

9 Н. Порчић, *Документи*, 146 и табла 12.

10 Н. Порчић, *Документи*, 227 и табла 53. За друге примере великих воштаних печата вид. *Исто*, 159, 173, 175, 205 и 218 (табле 20, 27, 28, 41, 49). Сви ови печати су једнострано и сви носе представе престоног типа, изузев најранијег (стр. 159), на којем се налази представа копљаника на коњу. О овим печатима, њиховим идеолошким порукама и паралелама: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 56–57, 224–225.

од решења која су за ове свечане печате примењивана на Западу, где се и у тој прилици посезало за представама престоног и коњаничког или хералдичког типа. Уместо тога, оне прибегавају препознатљиво византијским решењима, као што су представа стојећег владара на аверсу и представа хагиографског типа – увек се ради о светом Стефану – на реверсу.¹¹

Представу о печатима као чиниоцима репрезентације немањићких краљева употпуњава један посебно значајан податак везан за њихову употребу. Све сачуване немањићке краљевске буле налазе се на свечаним даровним повељама за установе православне цркве, којој су припадали и сами Немањићи и огромна већина њихових поданика, док су сви примерци великих воштаних печата постављени на документе намењене суседном католичком граду Дубровнику. С обзиром на то, може се изнети претпоставка да је употреба два различита типа печата, „западног“ и „византијског“, била одређена жељом да се облик владарске репрезентације прилагоди средини којој су репрезентативни садржаји у датом случају били намењени. На то би указивала и околност да се једини познати пример воштаног краљевског печата на једној црквеној даровници, налазио управо на повељи католичком манастиру Свете Марије на полуострву Ратцу, у приморју немањићке државе.¹² Додуше, има назнака да је на одлуку о употреби златног или воштаног печата могао да утиче и значај који је приписиван дотичном документу,¹³ али то не мења основни закључак да су немањићки владари након узимања краљевске титуле почели да на својим печатима упадљиво исказују владарске атрибуте, те да су кроз практично цело краљевско раздобље то чинили упоредо на два начина – један који је одговарао западном, а други уподобљен византијском образцу владарске репрезентације.

11 Описе и снимке ових була доноси Д. Синдик, *Српски средњовековни печатни у манастиру Хиландару*, Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ур. В. Кораћ, Београд, 2000, 232–236. На једино мање одступање од описаног општег обрасца наилази се управо код најстаријег, Урошевог примерка, на којем су уместо целих фигура владара и светог Стефана представљена њихова погрсја. Поред Уроша, краљевске буле сачуване су од његових синова Драгутина и Милутина и Милутиновог сина Стефана Дечанског. Вид. и С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 38–41.

12 Податке о овом печату на основу непосредног увида донео је Г. Чремошник, *Оригинални документи јужнословенских владара у Млеђачком архиву*, Споменик СКА ХСП (1940) 125. Већ тада описан као „изобличена маса жутог воска“, печат је у међувремену изгубљен.

13 Тако се у тексту изузетно значајне и свечано интониране повеље краља Душана Дубровнику из 1333. године каже да је владар наложио да се на документ постави *наша златна була*. Нажалост, ни овај печат није сачуван – Н. Порчић, *Документи*, 211 (ред. 29–30). С друге стране, на једном од ретких сачуваних немањићких краљевских докумената упућених домаћој властели видљиви су остаци и трагови већег воштаног печата (*Исјо*, 174 и табла 28).

Другачији вид сусретања западних и византијских утицаја нуде потписи. Мада се начелно сврстава међу текстуалне, унутрашње чиниоце документа, у контексту расправе о документима немањићких краљева између западне и византијске дипломатичке праксе потпис се убраја и у спољна обележја. Наиме, на документима западних краљева потпис је обично попримао облик сложених монограмских комбинација¹⁴ или је, као у Немањићима географски најближем примеру Угарске, потпуно изостајао, док је на документима византијских царева он био не само обавезан састојак, него је по правилу исписиван царевом сопственом руком и додатно визуелно истицан употребом црвеног мастила.¹⁵ Судећи према три расположива оригинална документа српских великих жупана – Немањином уговору са Дубровником и даровницама Немање и Стефана Немањића за манастир Хиландар¹⁶ – потпис је у њиховој дипломатичкој пракси био редован чинилац, с тим да је исписиван мастилом обичне боје и, како се чини, не владарском руком.¹⁷ Његова употреба настављена је са потпуном доследношћу и након успона на краљевство, али са једном битном разликом – најкасније од краља Уроша, у свечаним црквеним даровницама јављају се потписи писани црвеним мастилом, према обрасцу владарске репрезентације византијских царева. Штавише, од почетка 14. века, после историјског зближавања Урошевог сина, краља Милутина (1282–1321), са византијским двором, сви сачувани оригинални немањићи краљевски документи, без обзира на значај и намену, увек носе потписе црвене боје.¹⁸ Очигледно, титула која је дошла са Запада охрабрила је Немањиће да у свој репрезентативни репертоар уврсте једно византијско обележје врховне власти, при чему је упадљиво да се његова употреба поново најпре среће у документима намењеним установама православне цркве, најснажније копче која је немањићку Србију повезивала са византијским светом.

Као текстуални чинилац, потписи се могу разматрати заједно са садржински врло блиском интитулацијом. Обе ове формуле биле су у основи намењене идентификацији издавача документа, а то је у случају владара, поред имена, по правилу подразумевало и титулу. Осим тога, у њима су се могли наћи и разни епитети, искази о пореклу аукторове власти (де-

14 Новији осврт на настанак ове праксе даје I. P. Garipzanov, *The Symbolic Language of Royal Authority in the Carolingian World (c.751–877)*, Leiden 2008, 157–202.

15 F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 202 (s. v. *Unterschrift*); N. Oikonomidès, *La chancellerie imperial de Byzance du 13e au 15e siècle*, RĖB 43 (1985) 183–184.

16 Н. Порчић, *Документи*, 129 и табла 1; *Зборник*, 67–69, 79–83.

17 Н. Порчић, *Документи*, 117, 124–125.

18 О употреби црвеног мастила у немањићким краљевским документима: Н. Порчић, *‘Царске шаре црвене’ о заснивању и обрасцима употребе црвеног мастила у документима Немањића*, ЗРВИ 53 (2016) 257–264.

воија) и одређење – географско или етничко – њеног обима. С обзиром на такву структурну сложеност интитулација и потписа, уопште није изненађујуће што су промене до којих је дошло у њиховој садржини у српским владарским документима након немањићког успона на краљевство, далеко превазишле просту замену великожупанске титуле краљевском. Док најпотпунија расположива великожупанска идентификација не иде даље од одређивања владара као *месної іосїодина целе Срїске земље*,¹⁹ већ у можда најранијем сачуваном краљевском документу – повељи Стефана Немањића за католички манастир Свете Марије на острву Мљет – говори се о *великом краљу, намесном іосїодину целе Срїске земље и Диоклиїије и Далмације и Травуније и Хумске земље* (интитулација) који влада као *іо милосїи Божїој венчани краљ и самодржац* (потпис).²⁰ Осим што очигледно одражавају хијерархијски успон српског владара, ове промене омогућавају да се уђе у траг пореклу различитих чинилаца који су постали део нове владарске титулатуре. Тако, девоија *іо милосїи Божїој* представља превод латинске формуле *Dei gratia*, која је ушла у владарску титулатуру хришћанског Запада управо као начин да се власти носилаца краљевске титуле припише непосредно божанско порекло и тиме нагласи њена овоземаљска сувереност.²¹ Додуше, наговештаји тог поступка срећу се и у два великожупанска документа с краја 12. века – Немања у својеврсној узгредној интитулацији своје оснивачке повеље за Хиландар приповеда како је Бог у својој *неизмерној милосїи и човекољубљу даровао* његовим прецима власт над Српском земљом, да би онда *іосїавио* и њега самог за *великој жуїана*,²² док Стефан Немањић у писму написаном на латинском језику поздравља папу као *іо милосїи Божїој врховної ірвосвешїеника*, а затим се представља као *исїом милошћу и свешїом Вашом молишвом велики жуїан целе Србије*.²³ Ипак, насупрот овим можда свесно увијеним и разблаженим примерима стоји више десетина интитулација и потписа из краљевског раздобља у којима се власт немањићких владара недвосмислено изводи из Божје милости, помоћи или воље.²⁴ Присуство девоије ове врсте није, наравно, било обавезно и поново је, како изгледа, у доброј мери

19 Зборник, 83 (потпис).

20 Н. Порчић, *Документи*, 136 (ред. 8–9), 137 (потпис).

21 J. Canning, *A History of Medieval Political Thought*, 17–18, 49.

22 Зборник, 68 (ред. 7–10).

23 *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* I, Romae 1863, 36. Новије издање: *Die Register Innocenz' III. 2. Pontifikatsjahr. Texte*, ed. O. Hageneder – W. Maleczek – A. A. Strnad, Rom – Wien 1979, 325, № 168 (177).

24 За употребу девоије у краљевским документима намењеним Дубровнику вид. Н. Порчић, *Документи*, 82. У осталој грађи, само из времена до краја владавине краља Уроша могу се наћи следећи примери: Зборник, 91 (ред 2), 94 (ред 1), 144 (ред 1), 148 (ред 1 и потпис), 166–167 (ред. 9–10 и потпис), 196–198 (ред 10 и потпис), 227–231 (ред. 19–20 и потпис), 240 (потпис).

зависило од значаја који је придаван појединим документима, али начин њене употребе не оставља нимало сумње у то да се радило о чиниоцу чије је укључивање у репрезентативну слику тадашњих српских владара почивало на усвајању краљевске титуле.

Није, међутим, много прошло пре него што су у формуле дипломатичког представљања српских краљева почели да продиру и чиниоци владарске репрезентације пореклом из византијског круга. Њима припада већ реч *самодржац* забележена у потпису Мљетске повеље Стефана Немањића, која представља превод грчког израза *αὐτοκράτωρ*, коришћеног у византијским царским потписима као атрибут суверене власти.²⁵ Иако се још почетком 13. века придодaje Немањи у књижевним прославним саставима, она се тек у краљевском раздобљу среће у документима, и то са знатном учесталостју,²⁶ што омогућава да буде убројана у средства за истицање статуса независног владара чија је употреба, ако не започета, онда свакако снажно подстакнута стицањем краљевске титуле. Присуство још два непосредна и лако препознатљива утицаја византијске царске титулатуре – израза у *Христѡа Боѡа верни* као непосредног превода царског епитета *ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός* и „владарске заменице“ *краљевсѡво ми*, сковане према царском *ἡ βασιλεία μου* – запажа се тек нешто касније, почев од једине сачуване аутентичне повеље краља Радослава.²⁷ То можда и није сасвим случајно када се има у виду да је овај владар, чија су мајка и супруга биле византијске принцезе, показивао посебну склоност ка опонашању византијских узора, дотле да је дотични документ и потписао на грчком језику, по свој прилици својеручно.²⁸ Заиста, након појаве у Радослављевој интитулацији, епитет у *Христѡа Боѡа верни* поново се среће тек од времена Милутиновог провизантијског заокрета почетком 14. века.²⁹ Међутим, израз *краљевсѡво ми* одмах је ухватио корена и нашао широку примену не само уместо простих заменичких помена владарске личности, него и у улози главне (и једине) интитулације мање свечаних докумената.³⁰ Може се, шта-

25 F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, 43, 56, 65, 120, 121. О примени и значењима овог појма у византијском свету и посебно у Србији: Г. *Осѡрођорски*, *Аѡтокраѡор и самодржац*, Глас СКА CLXIV (1935) 95–187; С. *Марјановић-Душанић*, *Владарска идеологија*, 60–69.

26 За примере до 1321. године, вид. *Зборник*, 641 (под појмом *самодржац*). Питање уласка у употребу овог појма и његове идеолошке импликације разматра С. *Марјановић-Душанић*, *Владарска идеологија*, 61–69.

27 Н. *Порчић*, *Документи*, 139–140 (ред. 1, 7, 10, 11, 13, 15, итд.).

28 На ове Радослављеве склоности недавно се осврнуо Љ. Максимовић, „*Византијизми*“ краља *Стефана Радослава*, ЗРВИ 46 (2009) 139–147.

29 *Зборник*, 333, 351 (оба пута у потписима).

30 Тако већ од повеље краља Уроша из 1252. године – Н. *Порчић*, *Документи*, 79, 80. Владарска заменица преузела је улогу главне интитулације и у византијским царским документима након што је од 12. века именска интитулација углавном nestала из употребе – F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, 97, 99, 104, 124, 125, 127, 128.

више, помишљати да управо због потискивања обичних заменица овим изразом немањићки краљеви у документима писаним на српском језику никада нису увели један од најпрепознатљивијих дипломатичких статусних симбола својих западних колега – владарску множину.³¹

Најзад, можда најупадљивији одраз прелаза са великожупанске на краљевску титулатуру у интитулацији Стефана Немањића из Мљетске повеље представља промена у одредници власти. Уместо скромног свођења на Србију, то јест, Српску земљу, које је посведочено у сачуваним великожупанским документима, у Мљетској повељи наилази се на низање већег броја географских назива које представља једно од најпрепознатљивијих обележја интитулација западних краљева.³² Овај поступак забележен је у још неколико наврата током првих деценија краљевства, чиме се сврстава међу нове чиниоце немањићке владарске репрезентације,³³ али никад није успео да потисне другачија решења. Штавише, већ од времена краља Уроша он престаје да се појављује у документима на српском језику, у којима потпуну превагу односи позната дводелна формула *Српска земља и Поморска*.³⁴ Ипак, набрајање географских одредница остало је упадљиво присутно у исправама на латинском језику, којима је одржаван међународни документарни саобраћај са западним чиниоцима – само пола године пре него што ће краљевску круну заменити царском, Душан је још увек писао млетачком дужду као *Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex*, па и *Bulgarie imperii partis non modico particeps et fere totius imperii Romanie dominus*.³⁵

31 С друге стране, претварање владарског *ја у ми* било је у западној дипломатичкој пракси толико уобичајено да је с високом доследношћу спроведено већ у латинском писму великог жупана Стефана Немањића папи (вид. нап. 23), тако да се редовна употреба владарске множине у потоњим латинским документима немањићких краљева не може сматрати последицом добијања краљевске титуле.

32 Као лако доступан узор могла је да послужи суседна Угарска, где се савременик немањићког успона на краљевство, Андрија II, у својој Златној були титулисао као *милошћу Божјом краљ Угарске, Далмације, Хрватске, Раме, Србије, Галиције и Логоме-рије заувек* – G. Érszegi, *Az Aranybulla. A hétszázötvenedik évfordulóján, Fejér Megyei Történeti Évkönyv VI* (Székesfehérvár 1972) 14.

33 На пример, F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, *Starine JAZU* 7 (1875) 55; *Зборник*, 91 (ред. 1–2), 148 (потпис); Н. Порчић, *Документи*, бр. 7.1 (ред 1).

34 Та формула јавља се први пут још у потпису Мљетске повеље Стефана Првовенчаног, која је, додуше, сачувана у препису из Милутиновог времена (вид. нап. 20), а онда и у више исправа краља Владислава. За подробну анализу њене употребе, као и географских одредница власти у документима немањићких краљева уопште, вид. рад Ђорђа Бубала у овом зборнику.

35 *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* II, prir. S. Ljubić, Zagreb 1870, 278. Уп. такође: L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, 135; Порчић, *Документи*, 209, ред 1; *Listine* II, 111. С друге стране, постоје и документи на латинском у којима немањићки краљеви себе титулишу само са *rex Servie* – *Listine* I, 377, 410.

На крају, један вероватни одраз успона на краљевство у немањићким документима може се наћи и ван круга дипломатичких чинилаца који су непосредно повезани са владарском репрезентацијом. Реч је о честој употреби појма *милости* у значењу чина којим владар награђује своје поданике за верну службу, обично у склопу формуле *сѣвара/чини/даје милости краљевство ми* на месту главног диспозитивног глагола.³⁶ Незабележен у великожупанском раздобљу, овај појам среће се од времена краља Владислава и по свему судећи представља превод и рецепцију латинског појма *gratia*, који је у истом смислу широко примењиван у тадашњим западним монархијама.³⁷ Из тог разлога, може се основано претпоставити да је његова појава у немањићкој средини наступила као последица увећања владаревог угледа и ауторитета услед стицања краљевске титуле. У прилог томе говорило би очигледно постојање истанчаног осећаја за примереност његове употребе. Немањићи краљеви су, наиме, рутински „стварали милост“ својим поданицима, али су даровања црквеним установама радије описивана као побожни прилози, док пример докумената намењених Дубровнику показује како је овај појам у нарочитим околностима могао да послужи као израз владарске узвишености и на међународном плану – у почетку, немањићи краљеви закључивали су са Дубровчанима уговоре у облику узајамних заклетвених изјава, али након што је краљ Урош на опипљив начин показао своју надмоћ над градом, документи српских владара о уређивању српско-дубровачких односа попримили су облик повеља о давању милости.³⁸

Очекивано, одрази успона на краљевство у дипломатичкој заоставштини Немањића обилују сведочанствима о схватању нове титуле као обељја вишег положаја у хијерархији владара који је подразумевао пун суверенитет. Управо то схватање провлачи се као заједнички именилац кроз појаву владарске иконографије на печатима, исписивање потписа црвеним мастилом, увођење девоџије, епитета у *Христѡа Боѡа блаѡверни* и владарске заменице у титулационе обрасце, настојање да се постигне већа звучност одреднице власти умножавањем њених састојака и учвршћивање представе о владару као појединцу који својим поданицима, па и иностраним чиниоцима, ствара, чини или даје милост. С друге стране, без

36 Искрпно о овом појму и његовом значењу у српском средњем веку: М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 59–97.

37 v. G. Althoff, *Huld. Überlegungen zu einem Zentralbegriff der mittelalterlichen Herrschaftsordnung*, *Frühmittelalterliche Studien* XXV (Münster 1991) 259–282 (= *Royal Favor: A Central Concept in Early Medieval Hierarchical Relations*, *Ordering Medieval Society: Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Philadelphia 2001, 243–270).

38 Посебно о овој теми, са упутницама на примере и старију литературу: Н. Порчић, *О ујошреби њојма владарске милости у српским средњовековним докуменћима намењеним Дубровнику*, ИЧ 65 (2016) 63–66, 69–74.

обзира на положај Србије на граници западнохришћанског и византијског цивилизацијског круга, интензитет сусретања, па и преплитања, њихових модела владарске репрезентације може да делује изненађујуће. Печат као чинилац репрезентације добија „западну“ и „византијску“ верзију, које се кроз цело краљевско раздобље користе упоредо, свака у свом „делокругу“, док су у случајевима употребе црвеног мастила, израза *самодржац* и владарске заменице *краљевствѡ ми*, препознатљиво византијска средства истицања владарског статуса стављена у службу величања титуле западног порекла. Код одредница власти и појма *милостѣ* опет долази до изражаја прилагођавање репрезентативног модела намени документа, при чему границе нису исте – „западњачка“ одредница власти опстаје само у додирима са западњацима, али „западњачки“ појам *милостѣ* постаје незаобилазан састојак унутрашњег живота немањихке државе. Најзад, постепено узмицање латинске девоције *Dei gratia* пред грчким епитетом *ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς* нуди пример „сучељавања“ који има и своју дијахрону динамику. У ствари, посматрано у целини, западни модели делују снажније у раздобљу непосредно након узимања краљевске титуле, док византијски добијају на замаху постепено, при чему велики подстицај њиховом јачању даје зближавање са Византијом које је наступило почетком 14. века.

Све ово указује да је слика коју су немањихки краљеви градили о себи кроз своје документе, стварана са разумевањем особености граничног положаја државе на чијем су се челу налазили и са свешћу да њихова владарска репрезентација не може да се сведе на просто преузимање модела са краљевског запада, али ни да се ослони искључиво на византијске образце. Та помисао наводи на питање шта је краљевска титула значила за немањихке владаре у међународном контексту, у домену онога што се може назвати дипломатским односима. За разлику од дипломатичког поља, где је податке од значаја за одговор на ово питање могуће прикупљати тек увидом у документе настале у краљевском раздобљу, у дипломатском наступу они најснажније долазе до изражаја у самом поступку стицања краљевске титуле, кроз околности, мотиве и начине деловања српске стране ради остварења тог циља. Као полазишна тачка таквог истраживања природно се намеће већ помињани уводни део повеље бившег великог жупана Немање о оснивању манастира Хиландар, који у целини гласи:

У ѿчешку сѣвори Боѣ небо и земљу и људе на њој и блаѡслови их и даде им власѣ над свим својим сѣворењем. И једне ѿсѣстави као цареве, друге као кнезове, неке као владаѡце, и свакоме даде ѿсѣсти сѣадо своје и чувати ѿ ѿа од свакоѣ зла које наилази на њеѡ. Заѣто, браћѡ, ѿремилѡстѣиви Боѣ уѣврди Грке царевима, а Уѣре краљевима, и сваки народ раздели, и закон даде и нарави уѣанови, и владаре над њима [ѿсѣстави] ѿ обичају и ѿ закону, расѣавивши својом ѿремудрошћу. Сѣѡѡ ѿ својој мноѡј и

неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим ђрадеговима и нашим дедовима да владају овом Српском земљом. И Бој свакојако уйрављајући на боље људима [и] не хойћећи човечје ђођбли, ђосђави ме за великој жуђана, нареченој у светђом кришћењу Сђефана Немању.³⁹

Овај одломак одавно је с јаким разлогом протумачен као одраз практичне независности српске државе за коју се Немања изборио током своје владавине⁴⁰ – њен владар, као и владари поменутих суседних сила, држи власт непосредно од Бога, у склопу шире слике међународних односа засноване на божанској промисли. Међутим, у погледу титулатуре, значајно је запазити да наведени редови не одају тежњу ка потврђивању новостеченог суверенитета узимањем краљевске (или царске) титуле. Напротив, пре се може говорити о ставу да сваки народ Божјом вољом има владара-пастира са одређеном, том народу својственом титулом, која самим тим носи потенцијални суверенитет. Такав став би се управо могао и очекивати од Немање, који је свој политички светоназор уобличавао као бунтовник против Византије, али у оквирима византијске политичке идеологије. У тим оквирима, пред узвишеношћу царске власти, титуле осталих властодржаца, поготово оних који су на опипљив начин били потчињени цару, заиста су више имале значај препознатљивих обележја средине коју су ти властодршци представљали, него разлика у степену самосталности њихове власти. Отуд се често наилази на њихову употребу без личног имена носиоца (у случају српских владара: *αρχιζουπάνος, μέγας ζουπάνος*, па и само *ζουπάνος*), замењивање уопштеним називима за званичнике у царском управном систему, попут *архонђ* и *ђођарх*, или, чак, коришћење уместо њих егзотичних назива, као што је *сађрай*.⁴¹ С друге стране, у изворима западног порекла такође се може наћи више случајева када су Немања и његови синови означени само великожупанском титулом без личног имена,⁴²

39 Превод из Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка ђовеља светђођа Симеона и светђођа Саве*, Осам векова манастира Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јефтић, Д. Кашић, Београд 1986, 58, где је дато и издање изворног текста. Уп. такође нап. 6.

40 Т. Тарановски, *Истђорија срђпској ђрава у немањинској држави* I, Београд 1931, 117–118. Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 61–62.

41 Примери примене ових приступа забележени су и коментарисани у ВИИНЈ II, 15 нап. 23, 19 нап. 33 (Б. Ферјанчић); III, 157 нап. 249; 203–204 нап. 32 (Ј. Ферлуга); IV, 24 нап. 46 (Ј. Калић); 144 нап. 134; 196 нап. 5 (Б. Ферјанчић). Уопште о архонтима и топарсима: ODB I, 160; III, 2095 (А. Kazhdan). Посебно о рецепцији титула српских владара, укључујући краљевску, у византијској средини 10. и 11. века: П. Коматина, *Византијска ђиђијула Констђанђина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76, са упутима на старију литературу.

42 *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II, прђр. Т. Smičiklas, Zagreb 1904, 170, 238; *Vetera monumenta Slavorum*, 14–15, 34. Чак ни Немањин потпис на уговору са Дубровником из 1186. не помиње његово лично име, него само титулу – Н. Порчић, *Дубровник*, 130.

Ситуација са краљем у Дукљи који је подложен великом жупану у Србији остала је непромењена и након што је у пролеће 1196, упркос Вука новом првенству по рођењу, Немања препустио великожупански наслов свом другом сину Стефану. Ипак, само неколико година касније, Стефан је исказао намеру да и сам постане краљ – као што стоји у једном нешто познијем писму папе Иноћентија III, *по својим часним посланицима њонизно је заштражио од нас [папе] да у његову земљу упућујемо лејатија који ће је враћати и у послушности римској цркви и доделивши му краљевску круну*.⁴⁷ Иако врло кратак, овај опис Стефановог захтева довољан је да покаже да је српски велики жупан био веома добро обавештен о начину на који се до краљевске титуле стизало. Прво, он се тим поводом обратио папству које се управо у то време, са почетком понтификата младог и енергичног Иноћентија III, снажно наметало као не само духовни него и политички предводник западног хришћанства, с признатом влашћу да додељује краљевске круне.⁴⁸ Затим, помен додељивања круне по папском легату сведочи о упућености у практични поступак уздицања на краљевство. Најзад, Стефан је очигледно знао и за основни предуслов који се постављао пред једног будућег краља: црквену потчињеност земље којом влада – римском папи. У том смислу, он је већ у свом првом обраћању Иноћентију, које потиче из лета 1199. године и с разлогом важи за почетни корак на путу до краљевске титуле,⁴⁹ уверавао папу да *уек идемо с њојма свейе римске цркве, као и добре усјомене ошца мој, и учења свейе римске цркве увек чувамо*.⁵⁰ Према податку који је оставио управо Стефан, Немања је заиста, пошто се стицајем околности родио у приморју Дукље где је постојала католичка црквена организација потчињена папству, првобитно примио *латинско кршћење*.⁵¹ Међутим, и Немања и Стефан Немањић били су верници и, у својству владара, сарадници и заштитници православне црквене организације која је покривала преостали, неупоредиво већи део српске државе, а налазила се у саставу Охридске архиепископије.⁵² Уосталом, касније Иноћентијево истицање

47 *Vetera monumenta Slavorum*, 36.

48 О почетку Иноћентијевог понтификата и његовом амбициозном политичком и идеолошком програму: J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/1–1216). To Root Up and to Plant*, Leiden – Boston 2003, 25–32.

49 Тако је сматрао већ С. Јиреček, *Geschichte der Serben* I, Gotha, 1911, 288 (= К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1978², 164). Вид. такође: И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века*, Београд 2016, 247–249.

50 Вид. нап. 23.

51 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд, 1999, 18.

52 Детаљније у: Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 1979, 27–53; Иста, *Српска држава и Охридска архиепископија у 12. веку*, ЗРВИ 44 (2007) 197–208.

потребе да се Србија стави под римско окриље потврђује да је то стварно стање било познато и на папском двору.⁵³ Стога Стефаново исказивање оданости римској цркви, па и спремности да јој се формално потчини, треба посматрати као саставни део његовог дипломатског наступа срачунатог на то да створи услове за улазак у круг владара који уживају папско покровитељство, чији је врхунски израз било добијање краљевске круне.

Стефанов добро осмишљени излазак на путеве који су водили до титуле краља намеће питање због чега је Богом постављени велики жупан Српске земље уопште одабрао да пође у том правцу. Као зету цара Алексија III (1195–1203) и носиоцу узвишеног византијског достојанства севастократора, Стефану је Византија природно била главни спољнополитички ослонац који је уједно одређивао и идеолошке оквире његовог међународног деловања. Но, већ до око 1200. године, под Алексијевом неспособном владавином, византијска моћ осетно је ослабила, дотле да је учестала појава осамостаљивања обласних моћника готово лишила српског владара и територијалне везе са царством.⁵⁴ У исто време, у Стефановом непосредном окружењу деловала су два чиниоца који су били способни да доведу у питање сам његов опстанак на власти. Угарска, најмоћнија регионална сила, настојала је већ више од једног века да наметне своју врховну власт на јужнословенском простору, а после потчињавања Хрватске и Босне, оштрица тих настојања се у последњој деценији 12. века претећи окренула према Србији.⁵⁵ Другачију, али ништа мању опасност, представљао је Стефанов брат Вукан, чија је неспремност да се помири са Немањиним одлуком о препуштању великожупанског престола млађем сину стављала у изглед унутрашње борбе са свим непредвидивим особеностима сукоба те врсте.⁵⁶ За Стефанову одлуку да затражи краљевску круну огроман значај могла је имати околност да су оба ова чиниоца наступала са краљевским предзнаком и у оквирима западнохришћанског политичко-идеолошког склопа. У Угарској су тај предзнак и тај склоп, мада не без значајног византијског утицаја, непрекидно неговани већ пуна два века.⁵⁷

53 Поред већ наведеног одломка (нап. 47), који се налази у писму угарском краљу Емерику из 1204, ту спадају и писмо истом дестинатару из 1202, као и писмо Вукану Немањићу из 1203. године (*Vetera monumenta Slavorum*, 14–15, 18–19).

54 О овом процесу: Р. Радић, *Обласни владари у Византији крајем 12. и у њим деценијама 13. века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 159–222.

55 Приказе угарске експанзије према југу у ово доба дају: Р. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*, London – New York 2001, 33–37, 50–51, и П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 43–60. Посебно о угарском притиску на Србију крајем 12. века: V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, *Revue Historique du Sud-Est Européen* XVIII (1941) 109–130.

56 Уп. литературу у нап. 45.

57 П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 23–34; О византијском утицају: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, New York – Washington 1971, 153–163 (= Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, 186–197).

Вукан је, пак, могао да се ослони на традицију дукљанског краљевства које је својевремено такође успостављено с папским благословом, као и на присуство у својим приморским областима католичке црквене организације. Штавише, управо на Вуканов подстрек и молбу, Иноћентије III је 1199. године потврдио тој организацији ранг архиепископије, који је у хијерархији католичке цркве представљао идеалног парњака краљевском статусу.⁵⁸ Стефан је, дакле, могао да види пропадање поретка у којем је његов отац својевремено изборио препознатљиво место за титулу великог жупана, док је, с друге стране, имао разлога да верује да ће под краљевском титулом и папском заштитом моћи да сачува свој самостални положај у поретку за који се чинило да неумитно наступа.⁵⁹

Иако је Иноћентије III био склон да удовољи Стефановом захтеву, до тога није дошло услед противљења угарског краља Емерика (1196–1204). При том је у контексту угарских тежњи за потчињавањем Србије значајно приметити да противљење није било начелно уперено против краљевске титуле која би теоријски изједначила српског владара са угарским. Наиме, након што је 1202. године помогао Вукану да свргне Стефана и устоличи се на српском престолу, Емерик је сам затражио од Иноћентија III да се сада новом српском великом жупану додели краљевска круна. Додуше, у том захтеву, уз предуслов са којим се претходно суочио Стефан – да искаже *дужно и одано поштовање и покорност айосѿолској сѿиолици* – придодато је и *очување свейшовних ѿрава* угарског краља,⁶⁰ што је свакако подразумевало потчињеност Србије врховној власти Угарске, али краљевска титула сама по себи очигледно није сматрана за сметњу у том погледу. Ипак, ни овај план да се српски владар окруни за краља није спроведен. Вуканов

58 И. Коматина, *Црква и држава*, 221–228.

59 Треба истаћи да Стефан у тој процени није био усамљен. Отприлике у исто време, још један православни владар са Балканског полуострва, бугарски цар Калојан, затражио је од Иноћентија III потврду своје царске титуле и патријаршијског статуса бугарске цркве. Калојан је такође био у сукобу с Угарском, али његов главни мотив за обраћање папству било је дубоко непријатељство са Византијом – иако се Бугарска почев од 1185. године устанком ослободила непосредне византијске власти под коју је потпала још у првим деценијама 11. века, Византинци су одбијали да признају обнову бугарске државности и црквене самосталности, бацајући на тај начин непријатну сенку нелегалности на Калојанов међународни и унутрашњи положај. Калојанову преписку с папством, која по сачуваном обиму вишеструко надмашује Стефанову, коментарисао је И. Дујчев, *Преписката на папа Инокентия III с българите. Увод, текст и бележки*, Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет XXXVIII/3 (1942) 1–116. Вид. такође: N. Sweeney, *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy*, Church History XLII/3 (1973) 320–334; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge University Press, 2006, 379–384; И. Божилов, *Цар Калоян и латинският Запад*, 800 години от битката при Одрин. Сборник статии, Шумен 2007, 21–36.

60 *Vetera monumenta Slavorum*, 34.

положај у Србији био је изгледа одвећ несталан, а његови покровитељи у Угарској и Риму нису могли да се посвете његовој стабилизацији услед заузетости изузетно бурним збивањима на другим странама – Емерика су закупили рат са Бугарском и обнова унутрашњег сукоба са братом Андријом, а Иноћентија III почетак и неочекивани ток Четвртог крсташког похода.⁶¹ У сваком случају, већ најкасније 1205. Стефан се вратио на положај великог жупана, док је Вукан поново сведен на улогу господара приморских области, да би се коју годину касније по свему судећи повукао с власти.⁶²

Управо у време када је Стефан поново дошао на српски престо, падом Цариграда и других византијских средишта у руке крсташке војске и Венецијанаца, западни утицај на Балканском полуострву достигао је врхунац. У Цариграду је успостављено Латинско царство, а у Солуну крсташка краљевина, док су Венецији припала важна приморска упоришта,⁶³ укључујући Дубровник у непосредном суседству српске државе. Рекло би се да је за српског владара у тим околностима, учвршћивање унутар западне хијерархије земаљских власти у рангу краља морало деловати као врло примамљив циљ. Међутим, баш тада ова идеја на дужи низ година ишчежава из расположивих извора, тако да се стиче утисак да је привремено напуштена.⁶⁴ За такву одлуку могло би се пронаћи више разлога – разочарање Стефана Немањића јер му покушај приближавања папству око 1200. године није пружио заштиту коју је очекивао, схватање да је сваки захтев за круном унапред осуђен на неуспех услед противљења Угарске,⁶⁵ па и неповерење које је ток сукоба око српског престола могао створити између Стефана и папе Иноћентија. Но, највећу тежину могло је имати то што се врло брзо након пада Цариграда показало да на Балкану постоје снаге, попут Бугарске и епирске државе, које ће спречити западњаке да успоставе потпуну превласт. У таквим условима, Стефан и његово окружење су се изгледа определили да идеолошки ослонац практичној независности српске државе не траже у добијању краљевске титуле, него у подизању угледа старог великожупанског наслова. Томе је свакако допринело, па де-

61 P. Engel, *The Realm*, 88–89; J. C. Moore, *Pope Innocent III*, 102–134.

62 Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83.

63 K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Vol. 1, Philadelphia 1976, 13–19.

64 У папским регистрима из потоњих година Иноћентијевог понтификата нема трага никаквим додирима између папства и Србије. Додуше, регистри за последње три године нису сачувани, па је њихова садржина позната само из регеста који су и сами фрагментарни – *Vetera monumenta Slavorum*, 63–70; cf. K. Hampe, *Aus Verlorenen Registerbänden der Päpste Innocenz III. und Innocenz IV*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung XXIII (Innsbruck 1902) 545–550.

65 Додуше, папство је у јесен 1204. спровело крунисање бугарског владара Калојана без обзира на противљење угарског краља Емерика, који је чак неко време присилно задржавао папског легата упућеног у Бугарску – *Vetera monumenta Slavorum*, 34–36, 39, 40.

лом вероватно и служило, проглашење Немање за светитеља, пропраћено настанком одговарајућих хагиографских састава, од којих је један написао сам Стефан.⁶⁶

Вероватно најпоузданији одраз начина на који је Стефан сагледавао своје приоритете у овом раздобљу пружа његов приступ једном од главних спољнополитичких задатака средњовековних владара – склапању брака. Када се око 1216. године суочио са потребом да пронађе одговарајуће супружнице за свог најстаријег сина Радослава и за самог себе, он се окренуо епирској држави, чиниоцу који је на балканском простору наступао као баштиник византијске државности.⁶⁷ Ипак, након што су се ови покушаји завршили неуспехом, Стефан је склопио брак са венецијанском племкињом Аном Дандоло, да би потом из руке папског легата примио краљевску круну. Према расположивим подацима, све то одиграло се већ до краја 1217,⁶⁸ што оставља утисак наглог и драматичног преокрета у којем је идеја успона на краљевство, после више од деценије одсуства из сачуваних извора, поново избила на површину и, штавише, доживела своје остварење. Чиме је овај обрт у односу према краљевској титули могао бити изазван? Један одговор на то питање гласио би да је Стефан, којег тежња ка краљевској титули никада није ни напуштала, једноставно искористио одлазак тадашњег угарског краља – Емериковог брата Андрије II – у крсташки рат, да заобиђе угарско противљење својим плановима.⁶⁹ Ипак, с обзиром на то да се Андрија II отиснуо у поход тек крајем лета

66 О околностима и времену настанка Стефановог списка: И. Коматина, *Историјска подлога чуда Светио Симеона у животију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 111–113.

67 Српско-епирске односе овог времена приказују: Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Еџира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 13–16.

68 Непосредне вести о крунисању из 1217. сачуване су само у два нешто познија западна извора – историографском спису сплитског архиђакона Томе из шездесетих година 13. века (*Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006, 162), и хроници коју је саставио млетачки дужд Андреа Дандоло средином 14. века (*Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta*, *Rerum Italicarum Scriptores XII*, ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 287). Из тог разлога, њихова хронологија, па и веродостојност, често су довођене у питање, посебно с обзиром на опречна сведочанства српских извора – уп. разматрање и закључке у И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014) 7–22, и Иста, *Велико краљевство од прва*, 15–17, са упутима на обимну ранију литературу.

69 Тако, на пример, D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford University Press, 1988, 141–142 (= Д. Оболенски, *Шесет византијских портрета*, Београд 1991, 145–146), и Ђ. Бубало, *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањина*, Београд 2016, 105–106. Мимо овог решења, постојећа врло обимна литература о Стефановом крунисању углавном прелази преко непосредних околности и мотива тог чина уопштеним констатацијама о одлуци српског владара да се окрене западу.

1217, временски оквир за извођење овакве Стефанове дипломатске акције у средњовековним условима делује прилично тесно. Такође, тешко је замислити да би папство, које је као покретач и предводник крсташког рата, између осталог, преузимало на себе обавезу да се постара да његови учесници не претрпе никакву штету током свог одсуства, тако спремно повукло потез супротан интересима најистакнутијег и најважнијег учесника похода који је припреман годинама уназад, као одлучујући покушај да се поврате изгубљене позиције у Светој земљи.⁷⁰

Због свега тога чини се да је Стефанов заокрет морао имати дубље корене. Његови темељи можда су постављени већ онда када се, у пролеће 1216. или чак 1215, очекивани оружани сукоб српског и угарског владара претворио у дванаестодневни наглашено помирљиви и срдачни лични сусрет.⁷¹ Такође, можда није била без значаја ни смена до које је дошло на папском престолу – у јулу 1216. умро је Иноћентије III, а на његово место дошао је Хонорије III. Поред покретања Петог крсташког похода, на чијој је припреми његов претходник неуморно радио, као посебно важан задатак новог папе наметало се упућивање француског племића Петра Куртенеа да преузме упражњени престо Латинског царства у Цариграду. Оба ова подухвата подразумевала су сарадњу са Венецијом, од које се очекивало да својом моћном морнарицом превезе двојицу владара и њихове војске до њихових одредишта. С друге стране, Петар Куртене био је зет претходног латинског цара Хенриха Фландријског, који је у најмање два наврата предузимао оружане походе на Србију, али и таст Андрије II, чије измирење са Стефаном није сасвим отклонило подозривост засновану на ранијем непријатељству.⁷² С обзиром на то, српски владар је имао разлога да са зебњом очекује пролеће 1217. године, током којег ће Куртене у Риму примити од папе круну латинског цара и продужити пут према балканским обалама, док ће Андрија II почети да окупља своју војску у Загребу. Управо негде у тој мешавини новоотворених могућности и старих страхова, Стефану се после неуспелог покушаја орођавања са епирским двором, као решење које нуди најбоље изгледе за будућност могло учинити чврсто повезивање с Венецијом и њиме поткрепљен нови захтев папи за додељивањем краљевске круне.

⁷⁰ За припреме и ток Петог крсташког похода v. *A History of the Crusades. II The Latter Crusades, 1189–1311*, ed. K. M. Setton, University of Wisconsin Press, 1969, 377–389; C. Tyerman, *God's War. A New History of the Crusades*, Penguin Books, 2007, 612–627.

⁷¹ И. Коматина, *Историјска љоголоја*, 127–129.

⁷² K. M. Setton, *The Papacy*, 44; И. Коматина, *Историјска љоголоја*, 119–129. У једном тренутку након Хенрихове смрти јуна 1216. рачунало се изгледа и са могућношћу да на цариградски престо заседне сам Андрија II – cf. A. Bárány, *II. András és a Latin Császárság*, *Hadtörténelmi Közlemények* CXXVI/2 (Budapest 2013) 461–480.

Како год да је дошло до њеног упућивања у Србију, круна свакако није могла стићи без уобичајеног услова – црквеног потчињавања Српске земље папском ауторитету. Тај услов представљао је сада још озбиљнију препреку него при ранијим покушајима, јер је православље у Србији у међувремену додатно учвршћено Немањином канонизацијом и делатношћу његовог најмлађег сина, хиландарског монаха Саве.⁷³ Мада начин на који је препрека отклоњена није поближе познат, може се претпоставити да је српска страна у датом тренутку пружила одговарајућа уверавања која је папство прихватило као довољна.⁷⁴ Међутим, када је убрзо потом, захваљујући Савином залагању код православног цариградског патријарха чије је седиште пред насртајем западњака пренето у Никеју, црквена организација на територији српске државе проглашена за аутокефалну архиепископију унутар породице источнохришћанских цркава, замисао о потчињавању Србије римској црквеној власти практично је доживела слом. Додуше, сада већ наступајући као српски краљ, Стефан Немањић је упадљиво настојао да одржи слику о себи као верном папином сину – већ почетком 1220. године један од новорукоположених епископа Савине нове архиепископије, упућен је папи са изјавама оданости и молбом да *блајослов и ѿшѿврѣ Божја и ваша буду увек на круни и земљи нашој* – али процес изградње самосталне српске православне цркве наставио је да се одвија без видљивог застоја, чак науштрб интереса католичке цркве на источној јадранској обали.⁷⁵ На тај начин, слика српског краља је такорећи већ на самом почетку одступила од западног обрасца у погледу паралелизма и прожимања краљевске власти са црквеном организацијом која као свог поглавара признаје папу, посежући уместо тога за радикално другачијим решењем које је одражавало особену везаност српске средине за источнохришћанску, византијску традицију.

С друге стране, српске особености биле су такве – или, још боље, толико сложене – да су чак и по изузетно осетљивом питању црквене оријентације пружиле могућност да се репрезентативна слика српског краља уподоби идеалу краља који влада под покровитељством папства. Наиме,

73 Осврт на Савину делатност у овом раздобљу, са упутницама на обимну старију литературу, даје И. Коматина, *Црква и држава*, 257–264.

74 Чини се да управо тако треба тумачити исказ једног од извора да је српски владар приликом добијања краљевске круне *одбацио раскол* – *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica*, 287. Могуће је да се радило о изјави налик на заклетву која је на папском двору састављена у име бугарског архиепископа уочи Калојановог крунисања ујесен 1204. Њен текст (*Vetera monumenta Slavorum*, 32) упадљиво избегава сва доктринарна питања, свдећи се на црквено-политичко потчињавање папској власти.

75 F. Rački, *Pismo*, 55. Стефан је, између осталог, изразио жељу *да се називамо верним сином светије римске цркве и вашим*, баш као *сви хришћани који вас љубе и ѿшѿјују, и за оца и ѿшѿодара држе*. О хронологији ове мисије и њеном месту у склопу ширих zbивања: И. Коматина, *Црква и држава*, 279–281, 287–288.

без обзира на своју приврженост православљу и српској архиепископији, немањихки владари су кроз цело краљевско раздобље, једнако као и носиоци исте титуле у западним земљама, добијали од папа писма адресована са *најдражи сине у Христју*, којима су са рутинском разрађеношћу папских канцеларијских форми обавештавани о различитим пословима везаним за деловање црквене организације на својој територији.⁷⁶ Радило се, дакако, о католичкој црквеној организацији у приморским крајевима немањихке државе, истој оној коју је Вукан Немањих својевремено у склопу сопствених краљевских амбиција уздигао у ранг архиепископије. Та архиепископија, са седиштем у Бару, сада је потомцима Вукановог брата и супарника, првокрунисаног српског краља Стефана, омогућавала да се пред папством и западним владарима представљају као саставни део њиховог света.⁷⁷ Наравно, обема странама било је јасно да се ради о привиду, али тај привид је свесно прихванат и одржаван као стални канал узајамне комуникације, док су повремена настојања на присаједињењу римској цркви оне „праве“ црквене организације српског краљевства, православне Српске архиепископије, одражавала стварно стање на терену, које, узгред речено, никада нису успела да измене.⁷⁸

Као и у случају дипломатичке грађе, анализа података везаних за дипломатску делатност такође је показала да је немањихка средина имала врло добру представу о садржини идеалне слике владара који носи краљевску титулу, али и да је истовремено гајила сопствена, унеколико другачија схватања о њој. Разлике су биле условљене околношћу да се узимање краљевске титуле наметнуло на прелазу из 12. у 13. век као практична потреба – средство да држава, која се дотад развијала под преовлађујућим

76 Cf. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, ed. A. Theiner, Romae 1859, 701; *Vetera monumenta Slavorum*, 99, 124, 181, 190, 209, 215; *Diplomatički zbornik* IX, 418.

77 Поред разумљивог интереса да црквена организација која је управљала верским животом њихових поданика католика не буде потчињена ниједном другом страном чиниоцу осим папства, ово је могао бити додатни разлог због којег су се немањихки краљеви средином 13. века тако упорно борили – и изборили – за очување архиепископског статуса барске цркве који је оспоравала суседна Дубровачка архиепископија. О току овог спора и пратећих сукоба: С. Станојевић, *Борба за самостјалност катхоличке цркве у немањихкој држави*, Београд 1912; И. Коматина, *Црква и држава*, 300–334.

78 Занимљиво је приметити да се у писмима која су упућивана у склопу ових настојања формула *најдражи у Христју сине* по правилу не користи – *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, 360; *Vetera monumenta Slavorum*, 127, 176. Иначе, сличан пример свесног одржавања привида у циљу очувања добрих међусобних односа поново нуди бугарски случај. Иако је Иноћентије III, крећући се у оквирима западних схватања и појмовног апарата, Калојана крунисао за краља, а не за цара, док је поглавар бугарске цркве Василије, уместо титуле патријарха, добио наслов архиепископа и примаса Бугарске, то није сметало Калојану и Василију да после тога себе свеједно називају царем и патријархом, чак и у додирима с папом – *Vetera monumenta Slavorum*, 32, 33, 39–40, 42, 44.

политичким и верским утицајем византијске цивилизације, обезбеди одговарајући оквир за опстанак и развој у условима велике експанзије суседног западнохришћанског цивилизацијског круга. Услед тога, у Србији је прихваћена суштина појма краљ као ознаке за сувереног владара, али је његова садржина у пракси испуњавана не само чиниоцима који су преузети са Запада, него и онима који су доживљавани као обележја суверенитета у оквирима Србима блискије византијске политичке идеологије. До најкрупнијег одступања дошло је такорећи одмах по добијању краљевске титуле, са устројавањем црквене организације на територији српске државе као аутокефалне архиепископије која је у сваком погледу остала део православног огранка хришћанства, без потчињавања надлежности римског папе. Ипак, то одступање ублажено је паралелним присуством на територији под влашћу српских краљева католичке црквене организације која је била у потпуности интегрисана у структуру јединствене западне цркве чији је папа био поглавар. Слично томе, немањићи краљеви 13. века подражавали су западне носиоце исте титуле тиме што су користили велике воштане печате са представама престоног типа, истицали у својим интитулацијама да власт држе *милошћу Божјом* и сâми давали *милошћ* својим верним поданицима, али су истовремено, по угледу на византијске царе, најсвечаније документе намењене установама православне цркве оверавали металним печатима са хагиографским представама на реверсу и потписивали их црвеним мастилом, називајући се *самодршцима* и ослвљавајући себе карактеристичним калком византијског израза *ἡ βασιλεία μου* – *краљевство ми*. Штавише, од почетка 14. века уношење византијских чинилаца у репрезентативну слику српског владара добило је додатни подстицај услед српско-византијског политичког зближавања. Тај моме-нат уједно поткрепљује утисак о томе да је „изворни“ краљевски идеал у српској средини био подвргнут сталном прилагођавању, што је за последицу имало настанак аутохтоне „српске“ слике краља. Упечатљиво сведочанство о овом процесу оставили су управо Византинци, као непосредно заинтересовани блиски посматрачи – током 13. века српски краљ је за њих обично *ρῆξ*, једнако као и западни владари са истом титулом,⁷⁹ али у 14. веку за њега се далеко најчешће користи назив *κράλης* у својству нарочите, Србима својствене владарске титуле, као што је то некада чињено са титулом великог жупана.⁸⁰ С друге стране, у изворима западног порекла, који

79 ВИИИЈ VI, 107 нап. 58 (И. Ђурић); *Actes de Chilandar* I, 127, № 8; *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002, 49*, 61. Облик *ρῆξ* користи и сам краљ Радослав у свом грчком потпису (вид. нап. 27 и 28).

80 Назив *κράλης* среће се најпре код византијског историографа Георгија Акрополита, који га, пишући у седмој или осмој деценији 13. века, анахроно додаје Стефану Немањићу када говори о дешавањима око 1200. године – *Georgii Acropolitae opera* I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart, 1978, 9. За каснију употребу вид. ВИИИЈ VI, 24

су својевремено такође показивали склоност да посматрају великожупанску титулу као особеност српске средине,⁸¹ нема никаквог колебања – попут „правих“ западних краљева, српски владари увек су означавани титулом *rex*. Томе је свакако доприносило опредељење немањићких краљева да у својим додирима са западним чиниоцима упадљиво истичу обележја која су била својствена репрезентативном наступу западних владара, чак и ако су она изашла из употребе у другим приликама – у време када је већ одлучио да титулу коју је готово 130 година раније понео његов чукундеда Стефан Немањић замени титулом у *Христѡа Боѡа блаѡверноѡ цара Срба и Грка*, краљ Душан се у обраћању властима Венеције и даље титулисао *милостиу Божјом краљ* Србије и других области чије је називе поносно појединачно наводио, као што су то чинили и други *reges christiani*.

нап. 45, 47 нап. 92 (Љ. Максимовић); *Actes de Chilandar* I, 333 (s.v. *κράλης*) и, у српским документима на грчком језику: А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке њовеље српских владара*, Београд 1936, бр. 1–5. Византинци су исти назив користили и за угарске краљеве (мађ. *királyok*, једн. *király*) у раздобљу 11. и 12. века, када се Угарска налазила на политичко-идеолошкој раскрсници између Запада и Византије – G. Ostrogorsky, *The Byzantine Emperor*, 10–11.

81 Вид. нап. 42.

Nebojša Porčić

THE NEMANJIĆ RISE TO KINGSHIP IN THE LIGHT OF DIPLOMATICS AND DIPLOMACY

S u m m a r y

The paper uses diplomatic analysis of the documents of Serbian rulers belonging to the Nemanjić dynasty and evidence from their diplomatic contacts and activities to examine their understanding of the title of king, acquired for the Nemanjićs by Stefan, son of the dynasty's founder, grand *župan* Nemanja, in 1217. The examination shows that acquisition of this title was understood as an upward move in the ideal hierarchy of earthly powers which signified the achievement of full sovereignty, but also as a lateral move from the political-ideological framework of the Byzantine world into that of Western Christendom. This is vividly demonstrated by the appearance of numerous representative signs of sovereignty in post-1217 Nemanjić documents: (1) large wax seals depicting the ruler with regalia seated on his throne; (2) the devotional formula *by the grace of God*; (3) the term *grace* for describing the ruler's acts of favor toward his subjects, as well as toward international factors of lesser rank; (4) a tendency to accumulate geographic names in royal titulature; (5) metal (golden) seals with the image of a standing ruler with regalia on one side, and Saint Stephen, the dynastic patron, on the other; (6) royal signatures written in red ink; (7) the "royal pronoun" in the form *my royal person*; (8) the epithet *faithful in Christ the God* and (9) the epithet *self-ruling*. Only the first four of these can be said to have come from the representational patterns of Western kingship, whereas the rest reflect Byzantine practice. In fact, over time this balance increasingly tipped further in favor of Byzantine models, especially from the start of the 14th century, after the historic rapprochement between King Milutin and the Byzantine court. However, in contacts with the West, visible efforts were made to maintain a more "Western" appearance of Nemanjić kingship – thus, features (2) and (4) gradually disappeared from documents written in Serbian, but remained conspicuously present in those written in Latin.

A similar attitude towards kingship can be discerned in the information on diplomatic relations and activities through which Stefan Nemanjić acquired the title. Firstly, it can be noted that Stefan apparently did not seek the title of king because of some perceived insufficiency of his original title of grand *župan* as a symbol of Serbia's practical liberation from Byzantine supreme rule, which

was achieved by his father Nemanja. Instead, he seems to have been prompted by international circumstances in which he had reason to feel threatened by factors belonging to the Western political-ideological sphere and often bearing the kingly title. This was evident during his first, unsuccessful attempt to achieve kingship around the year 1200, but it could easily have been the case in 1217 as well. Both attempts also demonstrate a familiarity with the procedure of acquiring the kingly crown – the requests were addressed to the Roman papacy as the spiritual, but at the time also political, leader of Western Christendom, and accompanied by due expressions of loyalty and subordination. This last item, however, was a major problem because the Serbian ruler and the country's church organization belonged to the Byzantine, Orthodox branch of Christianity; in fact, almost immediately after the kingly title was acquired, Stefan and his brother, the Orthodox monk Sava, reconstituted the Serbian church as an autocephalous archbishopric in the Orthodox tradition, clearly turning away from any submission to Rome. Yet, thanks to the presence in the maritime provinces of the Nemanjić state of a fully developed Roman Catholic church organization subordinate to the Pope, even this element of Western kingship did not remain completely absent from the image of Serbian kings. Thus, by striving to display enough characteristics necessary to maintain the pretense of a "true" Western kingdom, while at the same time expressing their sovereign rank through many of the forms used to that effect in the Byzantine world, the Nemanjić kings shaped their own specific brand of kingship. As a measure of their success it is possible to note that throughout the existence of the Nemanjić kingdom Westerners addressed its ruler as *rex*, whereas the Byzantines favored that generic title in the 13th century (*ρῆξ*), but then predominantly switched to *κράλης*, an imitation of the Serbs' own word for king – *kralj*.